

Magnackie małżeństwa mieszane w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI-XVII w.

Bogactwo wątków badawczych w dziejach XVI–XVII-wiecznej Rzeczypospolitej wynika nie tylko z odmienności losów państw litewskiego i polskiego. W badanej epoce każde z tych państw było zróżnicowane wewnętrznie. Zarówno w Koronie, jak i w Litwie w skład stanu szlacheckiego wchodził reprezentanci Rusinów, Litwinów i Polaków. W każdym z tych państw do narodu politycznego należeli wyznawcy katolicyzmu, prawosławia i różnych odmian protestantyzmu: kalwiński, bracia czescy, luteranie i arianie. Zbliżenie ustrojowe i polityczne, przyspieszone na drodze wspólnego losu nakreślonego przez unię, stworzyło nową jakość, przyspieszając jedne, spowalniając inne procesy, zachodzące w obu państwach wchodzących w skład Rzeczypospolitej.

Obiektem naszych badań są procesy społeczno-kulturowe zachodzące w obrębie warstwy możnowładztwa w XVI-XVII wieku. Wątek tu prezentowany dotyczy małżeństw magnackich mieszanych wyznaniowo zawieranych przez przedstawicieli magnaterii litewsko-ruskiej.

Prawne uwarunkowania problemu małżeństw mieszanych wyznaniowo w państwie polsko-litewskim. Prawo a praktyka

Pod pojęciem małżeństw mieszanych (*matrimonia mixta*) *Encyklopedia kościelna* rozumie związki zawierane przez katolików z reprezentantami innych wyznań chrześcijańskich¹.

Władysław Jagiełło pierwszymi przywilejami, w które uposażył szlachtę Wielkiego Księstwa (dwa przywileje wileńskie z 1387 roku i horodelski z 1413) objął jedynie tych, którzy przyjęli wyznanie rzymskie. Zabronił przy tym Litwinom przyjmującym wyznanie łacińskie zawierania małżeństw z prawosławnymi².

¹ X.A.S., *Małżeństwa mieszane, matrimonia mixta*, (w:) *Encyklopedia kościelna*, wyd. ks. M. Nowodworski, t. XIII, Warszawa 1880, s. 239-241.

² K. Chodynicki, *Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska. Zarys historyczny 1370–1632*, Warszawa 1934, s. 78; W. Czermak, *Sprawa równouprawnienia schizmatyków i katolików na Litwie (1432–1563)*, Kraków 1903, s. 7.

Zakaz ten, mieszczący się w ograniczeniach, jakim podlegali odąd wyznawcy Kościoła wschodniego w Wielkim Księstwie Litewskim (pozostałe ograniczenia dotyczyły m. in. nominowania na centralne urzędy litewskie: województwo wileńskie, kasztelania wileńska, województwo i kasztelania trockie wyznawców prawosławia), miał obowiązywać rzekomo jedynie do 1432 roku. Badania W. Czermarka wskazują, iż ostatecznie równouprawnienie prawosławnych nastąpiło w przywileju Zygmunta Augusta z 1563 roku, mieszczącym się w szeroko zakrojonym programie dostosowania ustroju państwa litewskiego do koronnego. Potwierdzone to zostało treścią II *Statutu Litewskiego* z 1566 roku³.

Z małżeństwami prawosławno-katolickimi w Europie mamy do czynienia już w XIII wieku. Wspomina o nich bulla papieża Grzegorza IX z 1233 roku, wykazując szkody płynące stąd dla chrześcijaństwa zachodniego, kategorycznie ich zabraniając⁴. Próba porozumienia obu odłamów chrześcijaństwa, jaką była unia florencka, nie miała większego wpływu na prawosławną ludność Wielkiego Księstwa Litewskiego⁵. Mimo wspomnianego formalnego zakazu zawierania małżeństw między katolikami i prawosławnymi, z małżeństwami mieszanymi mamy do czynienia także w okresie przed dokonaniem równouprawnienia między wspomnianymi wyznaniem. Do czasu przyścia do Wielkiego Księstwa Litewskiego protestantyzmu obserwujemy małżeństwa katolicko-prawosławne, potem dochodzą związki reprezentantów wyznania katolickiego i kalwinizmu, rzadziej luteranizmu, a także małżeństwa protestancko-prawosławne. Przed napływem na tereny państwa polsko-litewskiego prądów reformacyjnych istniejące małżeństwa mieszane katolicko-prawosławne musiały uzyskać dyspensę papieską. Dzieci rodzące się z tych związków wychowywane być miały w katolicyzmie⁶. Dyspensa papieska w wypadku takich małżeństw udzielana była także pod warunkiem, że strona niekatolicka zobowiąże się do zupełnej swobody danej stronie katolickiej do wykonywania obrzędów swego wyznania, a także, iż wyznawca Kościoła zachodniego dobrym przykładem skłaniał będzie współmałżonka do przejścia na katolicyzm⁷.

W drugiej połowie XVI stulecia oficjalne stanowisko Kościoła katolickiego wynikało z decyzji podjętych podczas obrad soboru trydenckiego, który usiłował wyhamować głównie niebezpieczeństwo zawierania związków małżeńskich z kilkoma osobami (bigamia), wstępowania do zakonów osób pozostającym

³ W. Czermak, dz. cyt., s. 7-49.

⁴ X. A. S., *Małżeństwa mieszane*, (w:) *Encyklopedia kościelna*, wyd. ks. M. Nowodworski, t. XIII, Warszawa 1880, s. 319-323.

⁵ W. Czermak, dz. cyt., s. 35.

⁶ [P. Burzyński] *Prawo polskie prywatne.... przez Piotra Burzyńskiego*, t. II, w Krakowie 1871. Autor twierdzi, iż o tym, że w XVI wieku w wypadku małżeństw mieszanych wyznaniowo Stolica Apostolska zastrzegała, by dzieci pochodzące z takiego związku były wychowywane w wyznaniu zachodnim, świadczy sytuacja małżeństwa zawartego w 1532 r. między Jerzym Śluckim, prawosławnym a księżną Heleną Radziwiłłówną, katoliczką, gdzie wyjątkowo pozwolono: „... dla zachodzącego ważnego interesu publicznego, niektóre z tego związku pochodzące dzieci w wyznaniu wschodnim chować dozwala...”

⁷ X. A. S., *Małżeństwa mieszane*, s. 240.

w związku małżeńskim, a także zawierania związków z przedstawicielami innych wyznań chrześcijańskich poza katolickim. Stąd zawarte w dekrete *Clandestinitas* dążenie do jawności zawierania związku przez wprowadzenie obowiązkowej – poza błogosławieństwem kapłańskim – obecności dwóch świadków. Małżeństwa zawierane bez spełnienia tych warunków po soborze można było uznać za nieważne⁸. Początkowo dekret obowiązywał jedynie w tych parafiach, gdzie został ogłoszony i w 30 dni od momentu jego ujawnienia wiernym⁹. W późniejszym okresie obowiązywał powszechnie we wszystkich państwach, gdzie przebywali katolicy. Generalnie rzecz biorąc, biskupi w Rzeczypospolitej nie trzymali się jednorodnej praktyki w tym względzie: „jedni bowiem wcale nie pozwalali na takie małżeństwa, inni sobie zastrzegali wydawanie na nie pozwolenia, inni wreszcie ostrzegali tylko plebanów, pod jakimi warunkami mogli takie związki błogosławić...”¹⁰.

Według badań Piotra Burzyńskiego sobór trydencki nie traktował innych odłamów religii chrześcijańskiej jako przeszkody do zawarcia związku małżeńskiego: „...przeszkoda [wynikająca] z „Różności religii” (*cultus disparitas*) zachodziła tylko w razie zamierzanego małżeństwa z osobą niechrzczoną, np. wyznania żydowskiego, mahometańskiego itp.”¹¹

Potwierdzenia dla tego stanowiska szukać należy również na gruncie Rzeczypospolitej w konstytucji sejmu warszawskiego z 1616 roku, dotyczącej Tatarów. Małżeństwa wyznawców religii mahometańskiej z przedstawicielami chrześcijaństwa miały być karane śmiercią¹².

Wydaje się, iż należy przyjąć, iż przepisy soboru trydenckiego poruszając się w tak delikatnej materii, w niezwykle newralgicznym dla Kościoła zachodniego okresie miały na celu raczej wyhamowanie zawierania tego typu związków. Dopuszczały je, obiecując sobie dzięki nim po określeniu warunków, w jakich można uzyskać pozwolenie na takie małżeństwo, na nawrócenia i powrót do Kościoła zachodniego chrześcijan pozostających poza jego obrębem.

Problem z punktu widzenia badawczego na gruncie dziejów państwa polsko-litewskiego jest dodatkowo skomplikowany ze względu na brak konsekwencji w pozostawianiu przy jednym z wyznań reprezentantów niektórych rodów magnackich. Zdarzało się (głównie w II połowie XVI wieku), iż następowały dynamiczne zmiany wyznania w obrębie rodu, a także w obrębie rodzin możnowładczych. Odmiennie niż to miało miejsce w innych państwach europejskich w tym czasie, na terenie Rzeczypospolitej, zwłaszcza w drugiej

⁸ X. A. S., *Clandestinitas*, (w:) *Encyklopedia kościelna*, t. III, Warszawa 1874, s. 397-401. Zawierał to dekret o *Clandestinitas* (niejawności).

⁹ X.A.S., *Małżeństwa mieszane*, s. 239; X.A.S., *Clandestinitas*, s. 400.

¹⁰ X. A. S, *Małżeństwa mieszane...*, s. 319

¹¹ [P. Burzyński], dz. cyt. t. II, w Krakowie 1871, s. 80.

¹² VL, III, s. 150-151: Konstytucje sejmu warszawskiego za Zygmunta III r. 1616; „O Tatarach W. X. Litewskiego”: „...gdby się kto z Tatar považył, a Chreścijankę za żonę pojał: tedy oboje za takowy *exces* gardlem karani być mają...”.

połowie XVI i na początku XVII stulecia, mamy do czynienia z przykładami, gdzie w obrębie rodu w tym samym czasie jego członkowie pozostają w trzech odłamach chrześcijaństwa: katolickim, ewangelickim (różnych jego wersjach, głównie kalwinistycznym) i prawosławnym (np. ród Chodkiewiczów w drugiej połowie XVI stulecia).

Po soborze trydenckim, kiedy wzmożło się zainteresowanie Kościoła zachodniego rekatalizacją i konwersją wyznawców Kościoła wschodniego na katolicyzm, zainteresowania księży i zakonników w tej akcji kierowały się ku małżeństwom mieszanym. Znane są działania (nieudane zresztą) Piotra Skargi na rzecz przejścia na katolicyzm Konstantego Ostrońskiego, żonatego z katoliczką Zofią Tarnowską. Podobne działania skierowała Stolica Apostolska poprzez swych przedstawicieli w kierunku księcia Jerzego Olelkowicza Śluckiego, żonatego z córką Mikołaja Radziwiłła, wojewody wileńskiego, Heleną¹³. Działania te nie zawsze były skuteczne.

Przykłady małżeństw mieszanych wyznaniowo. Geneza ich zawierania. Zróżnicowanie chronologiczne

Prześledzono wyznanie członków czołowych rodów magnaterii litewsko-ruskiej na przestrzeni XVI i XVII stulecia. Objęto badaniem: Chodkiewiczów, Czartoryskich, Czetwertyńskich, Koreckich, Ogińskich, Olelkowiczów Śluckich, Ostrońskich, Paców, Radziwiłłów, Sanguszków, Sapiehów, Wiśniowieckich i Zbaraskich. Przy wyborze wzięto pod uwagę zróżnicowanie pochodzenia kulturowo-politycznego. Są to zarówno rody pochodzenia litewskiego, jak i ruskiego. Nie wszystkie z tych rodów trwają w warstwie możnowładczej przez cały badany okres. Niektóre z nich wymierają w początkach XVII stulecia (Koreccy, Ostrońscy, Olelkowicze Ślucy, Zbarascy), inne wchodzą do grupy możliwych w XVII stuleciu (Sapiehowie, Pacowie, Ogińscy). Jest to grupa przykładowa, nie wyczerpująca listy rodów litewsko-ruskich, należących do warstwy magnackiej.

Nie mogąc na użytek tego referatu prezentować skomplikowanych losów wyznaniowych poszczególnych rodów, przedstawiam przykładowe sytuacje zmian wyznania w końcu XVI i na początku XVII wieku w ich obrębie. Pokazują one czasami okoliczności, a niekiedy motywy i skutki małżeństw mieszanych wyznaniowo.

Chodkiewiczowie

W prawosławnym rodzie Chodkiewiczów Aleksander, syn Iwana, wojewoda nowogrodzki, zmarły w r. 1549 był gorliwym opiekunem obrządku wschodniego. Od roku 1530 wraz z Jerzym ks. Śluckim i Iwanem Hornostajem

¹³ K. Chodyncki, dz. cyt., s. 226-229.

stał się opiekunem metropolii kijowskiej. Żonaty był z Wasilisą Jarosławiczówną pozostającą w obrządku wschodnim¹⁴. Seweryn Uruski twierdzi, nie podając źródeł informacji, iż w końcu swego życia przeszedł na katolicyzm¹⁵, co wydaje się mało prawdopodobne. Z jego czterech synów: Grzegorz, hetman wielki litewski pozostawał w prawosławiu, Hieronim, kasztelan wileński przeszedł na kalwinizm, Iwan umarł dzieckiem, o Jerzym nie mamy informacji czy zmienił konfesję, w której był wychowany¹⁶. Wiadomo, iż żonaty był z Eugenią Hornostajówną, prawdopodobnie córką Iwana Ostafjewicza. Hornostajowie w II połowie XVI stulecia należeli do Kościoła wschodniego¹⁷.

Największa różnorodność wyznaniowa miała miejsce w rodzinie pozostawionej po Hieronimie. Jan Hieronimowicz Chodkiewicz, ojciec słynnego Jana Karola, zdaniem Niesieckiego, początkowo był katolikiem, potem przeszedł z katolicyzmu na luteranizm, następnie został kalwinistą, by w 1572 roku powrócić do katolicyzmu¹⁸. Pewne jest, iż przeszedł z kalwinizmu na katolicyzm. Ożenił się ok. 1559 r. z Krystyną Zborowską, córką Marcina, kasztelana krakowskiego, katolika. Pokolenie licznych siostr i braci Krystyny Zborowskiej, w większości, poza Andrzejem Zborowskim katolikiem, zostało kalwinistami lub luteranami w okresie najsilniejszego wpływu reformacji na ziemię państwa polsko-litewskiego w połowie XVI stulecia. Synowie Krystyny i Jana Chodkiewiczów: Jan Karol i Aleksander, zawarli związki małżeńskie z przedstawicielkami rodzin katolickich. Katolicyzm był wyznaniem panującym w ich rodzinach (był to jednak już okres, kiedy niewiele rodów możnowładczych w Litwie wyznawało prawosławie, bądź protestantyzm). Córki Jana Hieronimowicza i Krystyny Zborowskiej wyszły za mąż za przedstawicieli różnych wyznań chrześcijańskich: Zofia poślubiła Krzysztofa Dorohostajskiego, marszałka wielkiego litewskiego, kalwinistę¹⁹, do końca życia pozostając kalwinistką; Anna za księcia Joachima Koreckiego, w momencie ożenku prawosławnego (jej najmłodsza córka, Serafina była przeoryszą w prawosławnym monasterze św. Bazylego w Korcu)²⁰; Aleksandra za Adama Aleksandrowicza Wiśniowieckiego, którego matka była dobrodziejką cerkwi wojskiej. Cały ród ten w owym czasie wyznawał obrządek wschodni²¹. Trzecia córka tej pary wyszła w 1593

¹⁴ J. Jasnowski, *Aleksander Chodkiewicz, h. Kościeszka*, (w:) PSB, t. 3, Kraków 1937, s. 354.

¹⁵ S. Uruski, *Rodzina. Herbarz szlachty polskiej*, t. II, Warszawa 1905, s. 209.

¹⁶ J. Jasnowski, *Grzegorz (Hrehory) Chodkiewicz, h. Gryf z mieczem*, (w:) PSB, t. 3, s. 358-359; J. Jasnowski, *Hieronim Chodkiewicz, h. Gryf z mieczem*, (w:) PSB, t. 3, s. 359-360.

¹⁷ A. Markiewicz, *Iwan Ostafjewicz Hornostaj*, (w:) PSB, t. 9, Kraków 1960, s. 627-628;

¹⁸ K. Niesiecki, *Herbarz polski*, t. III, Lipsk 1839, s. 53.

¹⁹ K. Lepszy, *Krzysztof Mikołaj Dorohostajski*, (w:) PSB, t. 5, s. 331-333. Żona jego: mimo starań Skargi, pod wpływem męża okazała do końca wierność kalwinizmowi..., (w:) jw., s. 332

²⁰ A. Boniecki, *Poczet rodów w Wielkim Księstwie Litewskim w XV-XVI wieku*, Warszawa 1887, s. 142; wg badań Ignacego Lojoli Dubowskiego Joachim Korecki przeszedł z prawosławia na katolicyzm w r. 1597. Patrz: I. Lojola Dubowski, *Księżęta Koreccy i ich zamek w Korcu*, Korzec 1901, s. 11.

²¹ A. Boniecki, dz. cyt., s. 374.

roku za księcia Jana Żylińskiego prawdopodobnie prawosławnego²², potem za Samuela Wołłowicza, o którym nie mamy informacji co do jego wyznania. Małżeństwa te zawierane były pod koniec XVI i na początku XVII wieku. Pośród pięciorga więc dzieci Jana i Krystyny ze Zborowskich, mimo kalwińskiego, bądź katolickiego wychowania, córki weszły do protestanckich, katolickich i prawosławnych rodów. Synowie tworzyli rodziny katolickie. Cała ta rodzina zachowywała pamięć zarówno przodków pochodzenia prawosławnego, wyznawców wyznania kalwińskiego, jak i katolicyzmu. A zdarzały się okresy, w których równolegle w pokoleniu rodzeństwa mającego już swoje rodziny, byli przedstawiciele trzech odłamów chrześcijaństwa: prawosławia, kalwinizmu i katolicyzmu.

Jerzy Chodkiewicz, kasztelan trocki, syn Aleksandra wojewody nowogrodzkiego jest twórcą jedynej linii Chodkiewiczów, która przetrwała do naszych czasów. Wiadomo, iż pierwsza żona Jerzego, Eugenia pochodziła z prawosławnej rodziny Hornostajów²³; druga: Zofia Juriewna Słucka także pochodziła z rodu w owym czasie pozostającego w wyznaniu wschodnim²⁴. Jego dzieci z obu małżeństw zawierały związki małżeńskie zarówno z przedstawicielami obrządku wschodniego, jak i zachodniego. Wnuki pochodzące od synów: Jerzego: Hieronima, Jerzego i Jana Hieronima związki małżeńskie w początkach XVII stulecia zawierają głównie z przedstawicielkami rodów katolickich²⁵.

Czartoryscy

Ród Czartoryskich pochodził od Konstantego na Czartorysku, syna Olgierda wielkiego księcia litewskiego. Linia klewańska Czartoryskich w osobach swych przedstawicieli należała do Kościoła wschodniego aż do 1598 roku, kiedy to Jerzy, starosta łucki przeszedł na unię. Żonaty był od 1580 roku z Aleksandrą ks. Wiśniowiecką, córką Andrzeja, należącą do Kościoła zachodniego²⁶. Według badań Eugeniusza Latacza, Jerzy starał się być pośrednikiem między unitami i prawosławnymi. Fundował zarówno świątynie unickie, jak i cerkwie, a także kościoły katolickie²⁷. Jego syn, Mikołaj Jerzy był gorącym zwolennikiem unii i sympatykiem jezuitów, pierwszym senatorem w rodzie (wojewoda wołyński od 1657 roku). Ożenił się z siostrą Samuela Koreckiego, Izabelą. Jego dzieci i wnuki, zawierające związki małżeńskie

²² J. Wolff, *Kniaziewie litewsko-ruscy od końca XIV w.*, Warszawa 1895, s. 629.

²³ Patrz: A. Markiewicz, *Iwan Ostafiejewicz Hornostaj, h. Hipocentaurus*, (w:) PSB, t. 9, Wrocław 1960, s. 627-628.

²⁴ A. Boniecki, dz. cyt., Warszawa 1887.

²⁵ Patrz: A. Boniecki, *Herbarz polski*, t. III, Warszawa 1900, s. 27-28; K. Niesiecki, dz. cyt., t. III, s. 55-62.

²⁶ J. Wolff, dz. cyt., s. 568.

²⁷ E. Latacz, *Jerzy Czartoryski, ks. na Klewaniu*, (w:) PSB, t. 4, Kraków 1938, s. 277-278.

w drugiej połowie XVII i na początku XVIII stulecia, wybierały kandydatów na małżonków jedynie w Kościele zachodnim²⁸.

Czetwertyńscy

To stary ród książąt ruskich. Przedstawiciele obu linii Czetwertyńskich: na Starej Czetwertni i na Nowej Czetwertni byli głęboko przywiązani do prawosławia. Hrehory Czetwertyński (zmarły w 1651 roku) był synem Ostafiego: „Spokrewniony blisko z potężnymi za Zygmunta III książętami Jerzym i Krzysztofem Zbaraskimi (matką tychże Zbaraskich była Anna Czetwertyńska) niewątpliwie wpływał na nich w duchu akatolickim i antyjezuickim. Bez wątpienia pod jego wpływem występowali Zbarascy w obronie schizmy, m.in. także na sejmie 1627 r. w Toruniu...”²⁹. Synowie jego, Zachariasz i Wacław byli również gorliwymi wyznawcami wyznania wschodniego. Wnuk Hrehorego, Grzegorz, pod imieniem Gedeona obrany został metropolią kijowskim i przyjął jako pierwsze zwierzchnictwo patriarchy moskiewskiego³⁰. Znanym dobrodziejem cerkwi prawosławnej był Eliasz Czetwertyński-Światopełk z Nowej Czetwertni, żyjący w I połowie XVII wieku (zmarły w 1640 roku)³¹.

Czetwertyńscy nawet w okresie, gdy inne rody możnowładcze chętnie wiązały się z rodami odmiennymi wyznaniowo unikali małżeństw mieszanych. Łączyli się raczej z ruskimi rodami szlacheckimi wyznającymi prawosławie. Wiązali się m.in. z Bokijami, Mikulińskimi, Sołomereckimi. Nawet, jeśli niektóre ze związków były mieszane (czego na ogół w obrębie tego rodu unikano), dzieci w linii męskiej pozostawały przy prawosławiu, aż do pokoleń w latach siedemdziesiątych XVII stulecia³². Jedynym małżeństwem mieszanym katolicko-prawosławnym, (które w przyszłości przeniesie część fortuny Zbaraskich do Czetwertyńskich), jest małżeństwo Anny Czetwertyńskiej, córki Matwieja z Januszem Zbaraskim³³. Są oni rodzicami znanych z aktywności politycznej w początkach XVII wieku, Jerzego, późniejszego kasztelana krakowskiego i Krzysztofa koniuszego koronnego. Obaj synowie Anny Czetwertyńskiej mimo iż byli katolikami, znani byli z działań wspierających prawosławie. To małżeństwo mieszane nie miało wpływu na okcydentalizację rodu matki (Czetwertyńskich). Siostra Anny, Marusza była znana z walki przeciwko unii, a jej brat Stefan Czetwertyński przyjmował potajemnie patriarchę konstantynopolitańskiego, który dokonywał wyświęcenia prawosławnych biskupów³⁴.

²⁸ E. Latacz, *Mikołaj Jerzy Czartoryski, ks. na Kłewaniu i Żukowie*, (w:) PSB, t. 4, Kraków 1938, s. 294-295; W. Dworzaczek, *Genealogia*, Warszawa 1959, tabl. 181.

²⁹ W. Dobrowolska, *Hryhory Czetwertyński Światopełk*, (w:) PSB, t. 4, Kraków 1938, s. 362.

³⁰ M. Korduba, *Grzegorz-Gedeon Czetwertyński-Światopełk*, (w:) PSB, t. 4, s. 361-362; A. Boniecki, *Herbarz Polski*, t. IV, s. 6.

³¹ W. Tomkiewicz, *Elias Czetwertyński-Światopełk*, (w:) PSB, t. 4, s. 361.

³² W. Dobrowolska, *Młodość Jerzego i Krzysztofa Zbaraskich*, Przemyśl 1926, s. 40.

³³ J. Wolff, dz. cyt., s. 38, 617-618.

³⁴ W. Dobrowolska, *Młodość Jerzego i Krzysztofa Zbaraskich...*, s. 40-44.

Koreccy

Bohusz (Bohdan) Korecki (1510-1576) był gorliwym wyznawcą prawosławia. Wyrazem tego były m.in. fundacje trzech monasterów. Wchodził w związki małżeńskie dwukrotnie: pierwszą jego żoną była Hanna Sanguszkówna, prawosławna, z którą się rozwiódł w 1546 roku, drugą jego żoną była Marianna Czaplicówna³⁵. Czaplicowice, ród osiedlony na Wołyniu w owym czasie prawdopodobnie byli wyznawcami chrześcijaństwa wschodniego³⁶. Jego syn, Joachim Korecki pozostawał przy prawosławiu do roku 1597. Po pobycie w Rzymie przeszedł wówczas na katolicyzm³⁷. Żonaty był z Hanną Chodkiewiczówną, córką Jana Hieronimowicza kasztelana wileńskiego, konwertyty z kalwinizmu na katolicyzm i Krystyny Zborowskiej. Syn, Samuel- katolik, pochowany został w kościele franciszkańskim w Korcu³⁸. Jego żoną była Katarzyna Mohylanka gospodarówna mołdawska. Ich córka Anna wyszła za mąż za Andrzeja Leszczyńskiego wojewodę derpskiego, protestanta³⁹. Brat Samuela Karol Samuel kasztelan wołyński, współfundator klasztoru i kościoła franciszkanów w Korcu także był katolikiem. Ożenił się z Anną Potocką, katoliczką. Ich dzieci: Samuel Karol i Eufrozyna, żyjące od lat 20. XVII stulecia zawierały związki małżeńskie z reprezentantami kościoła katolickiego⁴⁰.

Ogińscy

Rodem awansującym do warstwy możnych w XVII wieku byli Ogińscy, ród głęboko przywiązany do prawosławia. Podstawy do przejścia rodu w krąg magnaterii położył Aleksander Ogiński (ok.1585-1667), trzeci syn Bogdana podkomorzego trockiego i Reginy (Rainy) Wołłowiczówny, kasztelan trocki⁴¹. Udało się mu to, mimo iż nie ukrywał swego głębokiego przywiązania do prawosławia. Ożenił się najpierw z Aleksandrą (Elżbietą) Szemetówną. Drugą jego żoną była Katarzyna Połubińska, córka Konstantego kasztelana mścisławskiego. Aleksandra Szemetówna prawdopodobnie urodziła się w prawosławiu. Druga żona, Katarzyna pochodziła z rodziny katolickiej. Dwie jej siostry: Petronela i Konstancja były bernardynkami, a ojciec był fundatorem dominikanów w Dereczynie⁴². Jego synowie: beżżenny Bogdan z Aleksandry Szemetówny i Marcján z Połubińskiej wychowywani byli w prawosławiu, broniąc niejed-

³⁵ J. Maciszewski, *Bohusz (Bohdan) Korecki*, (w:) PSB, t. 14/1, Wrocław 1968, s. 58-59

³⁶ A. Boniecki, *Poczet rodów...*, s. 31-32.

³⁷ I. Łojola Dubowski, dz. cyt., s. 11.

³⁸ J. Maciszewski, *Samuel Korecki*, (w:) PSB, t. 14/1, Wrocław 1968, s. 60-62.

³⁹ J. M. Giżycki, *Wykaz klasztorów dominikanów prowincji ruskiej*, Kraków 1923, s. 38.

⁴⁰ W. Dworzaczek, dz. cyt., tabl. 174.

⁴¹ H. Lulewicz, *Aleksander z Koziełska Ogiński*, (w:) PSB, t. 23/3, z. 98, Wrocław 1978, s. 594-597.

⁴² S. Uruski, dz. cyt., t. XIV, s. 208.

nokrotnie praw Kościoła wschodniego w I połowie XVII wieku. Marcjan-Aleksander, najwybitniejszy spośród Ogińskich, wojewoda trocki, kanclerz wielki litewski, około 1670 roku przeszedł na katolicyzm. Według badań A. Rachuby jego wejście w krąg senatorów uzależnione było w pewnym sensie od zmiany wyznania na katolickie⁴³. Jego obie żony: Marcybella Hlebowiczówna, wojewodzianka wileńska i Konstancja-Katarzyna Wielopolska, córka Jana kanclerza wielkiego koronnego były katoliczkami⁴⁴. Druga linia Ogińskich, która przetrwała do XIX wieku, pochodząca od stryjecznego brata Marcjana Ogińskiego Szymona Karola w połowie XVII stulecia wyznawała katolicyzm, a małżeństwa zawierane przez jej reprezentantów nie wychodziły wyznaniowo poza obręb Kościoła zachodniego⁴⁵.

Olelkowicze-Słuccy

Interesująco prezentują się związki małżeńskie w rodzie Olelkowiczów Słuckich. Był to ród pochodzenia ruskiego, pozostający w wierze wschodniej. W 1529 roku książę Jurij Semenowicz Słucki występuje do Stolicy Apostolskiej o pozwolenie na zawarcie przez jego przyszłą żonę, Helenę Radziwiłłówną, córkę Mikołaja Radziwiłła wojewody wileńskiego, katolickę małżeństwa z nim, reprezentantem prawosławia. Stolica Apostolska, „... wyjątkowo, dla zachodzącego ważnego interesu publicznego, niektóre z tego związku pochodzące dzieci w wyznaniu wschodnim chować dozwala...”⁴⁶. Obecna w literaturze teza⁴⁷, iż córki były wychowywane w wierze matki, synowie – w wierze ojca, niekoniecznie znajduje potwierdzenie w wypadku badanej warstwy społecznej. Syn z tego małżeństwa, Jerzy, podobnie jak ojciec ożenił się z katoliczką, Katarzyną Tęczyńską. Dwoje dzieci z tego związku wyznawało prawosławie: Jerzy i Zofia; dwoje pozostałych należało do Kościoła katolickiego. Byli to Aleksander, zmarły w 1591 roku i Jan Szymon, który zmarł rok później. Żoną Jana Szymona była Zofia Mielecka katoliczka. Jak widzimy więc, najczęściej dzieci same dokonywały wyboru. A był on warunkowany najróżniejszymi okolicznościami; m.in. autorytetem matki bądź ojca, podróżami zagranicznymi, kontaktami ze szkolnictwem wybranego wyznania, fascynacją obrzędowością wyznania, za którym się opowiadano.

⁴³ A. Rachuba, *Marcjan Aleksander Ogiński*, (w:) PSB, t. 23/3, z. 98, s. 618-620.

⁴⁴ S. Uruski, dz. cyt., t. XII, s. 263.

⁴⁵ W. Dworzaczek, dz. cyt., tabl. 179.

⁴⁶ P. Burzyński, dz. cyt., t. II, s. 82

⁴⁷ Sz. Konarski, *Szlachta kalwińska w Polsce*, Warszawa 1936, s. XIII; M. Kosman, *Tolerancja wyznaniowa na Litwie do XVIII wieku*, Olsztyn 1973, s. 111-113.

Ostrogscy

Znany z głębokiego patriotyzmu i tolerancji ród Ostrogskich kojarzony jest także z przywiązaniem jego przedstawicieli w XVI wieku do prawosławia. Dwaj synowie Konstantego Ostrońskiego, gorliwego wyznawcy Kościoła wschodniego ożenili się z katoliczkami: Ilia z Beatą Kościelecką, Konstanty Wasyl z Zofią Tarnowską. Ilia, mimo iż sporo przebywał na dworze Zygmunta I, gdzie poznał swoją żonę, a przez Stanisława Kardaszewicza określany jest, iż był: „...z języka i wyobrażeń Polakiem”, do końca życia pozostał w Kościele wschodnim⁴⁸. Obaj bracia, mimo, iż żonaci z katoliczkami, pozostawali więc w wierze prawosławnej. Pośród żon następnego pokolenia Ostrogskich, synów Konstantego Wasyla: Janusza, Konstantego i Aleksandra nie znajdujemy ani jednej reprezentantki religii wschodniej, bądź protestantki. Jedynie jeden z synów Konstantego Wasyla, Aleksander pozostał przy wierze ojca. Ożenił się z Anną Kostczanką, protektorką jarosławskich jezuitów. Ich dzieci, Adam Konstanty i Janusz byli katolikami⁴⁹. Córka Aleksandra, Anna Alojza, wdowa po Janie Karolu Chodkiewiczu znana była z dużej gorliwości religijnej, ale i braku tolerancji wobec wyznania, będącego udziałem jej ojca. Autor *Kroniki lwowskiej*, prawdopodobnie wyznawca prawosławia odnotował pod rokiem 1626: „W tymże roku na święta Wielkanocne... w Ostrogu, Pani wojewodzina, córka księżnej jarosławskiej, poszedłszy do zamku kazała grób otworzyć i dobywszy sklepu, gdzie leżało ciało jej ojca zupełnie już zniszczone, a tylko pozostały kości, zabrawszy je, obmywszy i poświęciwszy przez jezuitów, odwiozła do Jarosławia do swojej matki. Zwłoki te kazała prowadzić z cerkwi, gdy Ruś zwykła, na pamiątkę zwycięstwa Chrystusa, Zbawiciela naszego, z krzyżami i chorągwiami tryumf koło cerkwi odprawować, aby z tego napaść na Ruś uczynić – i tak uczyniła wiele złego chrześcijaństwu...”⁵⁰. Przykład ten odbiega od postaw, które były prezentowane przez większość katolików pozostających w wierze Kościoła zachodniego dopiero w drugim pokoleniu, stąd zaskoczenie autora *Kroniki*. Córka Konstantego Wasyla Ostrońskiego, Katarzyna poślubiła kalwinistę Krzysztofa Radziwiłła, wojewodę wileńskiego i hetmana wielkiego koronnego, a w 14 lat po jej śmierci Krzysztof Radziwiłł poślubił drugą córkę Ostrońskiego, Elżbietę. Wyznanie obu żon Krzysztofa Radziwiłła, pochodzących z rodu Ostrogskich nie miało żadnego wpływu na wyznanie jego dzieci.

Elżbieta z Ostrogskich zanim wyszła za mąż za Radziwiłła była żoną Jana Kiszki, przywódcy arianizmu w Wielkim Księstwie Litewskim. Ochrzczona w wierze prawosławnej, wychowana w katolicyzmie przez matkę należącą

⁴⁸ S. Kardaszewicz, *Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. Materiały do historii Wołynia*, Warszawa 1913, s. 25

⁴⁹ Tamże, s. 46

⁵⁰ Tamże, s. 59-60.

do Kościoła zachodniego, nie zmieniła swego katolickiego wyznania pod wpływem obu mężów – protestantów. Jej losy są przykładem tego, iż potomstwo małżeństw mieszanych również wstępuje w związki małżeńskie zróżnicowane wyznaniowo.

Pacowie

Byli rodem katolickim w XVI wieku, chociaż niektórzy jego reprezentanci czasowo pozostawali sympatykami bądź przyjmowali wyznanie kalwińskie. Znane są sympatie kalwińskie Mikołaja Mikołajewicza Paca, od 1557 roku biskupa kijowskiego. Złożył on infulę dopiero w r. 1582 na skutek początkowo interwencji kardynała Commendoniego (r. 1564), potem kardynała Jerzego Radziwiłła (r. 1582)⁵¹.

W XVI wieku w rodzie tym małżeństwa mieszane nie należały do rzadkości. W małżeństwach zawieranych w pokoleniach synów Mikołaja Juriewicza Paca: Stanisława, Dominika i Pawła, a także wnuków, pochodzących ze wspomnianych synów, można by mnożyć przykłady małżeństw mieszanych, zarówno katolicko-prawosławnych, jak i katolicko-protestanckich.

Stanisław Mikołajewicz Pac, wojewoda witebski pochodzący z rodziny należącej do Kościoła zachodniego poślubił Krystynę Chodkiewiczównę, córkę Hieronima Aleksandrowicza kalwinisty. Trudno powiedzieć, jakiej konfesji była Krystyna.

Mikołaj Dominikowicz Pac na rok przed śmiercią, która nastąpiła w 1595 roku, przeszedł z protestantyzmu na katolicyzm. Matką jego była Anna Łozczanka, prawosławna, 1° voto Tyszkowiczowa; jej syn z pierwszego małżeństwa Adam, pod imieniem Hippacy został metropolią kijowskim. Prawosławna żona Mikołaja Dominikowicza, Zofia Sapieżanka, córka Bohdana Pawłowicza Sapiehy, wojewody mińskiego przeszła także na wyznanie Kościoła zachodniego⁵². W XVI wieku Pacowie żenią się z pannami pochodzącymi z rodów prawosławnych, z katoliczkami i z protestantkami. W XVII wieku brak informacji o małżeństwach mieszanych wyznaniowo w rodzie Paców.

Radziwiłłowie

Radziwiłłowie to ród charakteryzujący się ogromnym zróżnicowaniem wyznaniowym. Poza dwiema głównymi liniami: katolicką i kalwinistyczną, w ich obrębie przedstawiciele rodu zawierają w końcu XVI i w XVII wieku małżeństwa mieszane wyznaniowo. Otwiera je związek Mikołaja Radziwiłła Czarnego, kalwinisty z Elżbietą Szydłowiecką, córką Krzysztofa kasztelana

⁵¹ J. Wolff, *Pacowie*, Petersburg 1885, s. 24-25.

⁵² Tamże, s. 54.

i starosty krakowskiego, kanclerza wielkiego koronnego w 1549 roku⁵³. Mikołaj Krzysztof Radziwiłł „Sierotka”, konwertyta z Kościoła kalwińskiego do katolickiego ożenił się z Eufemią Wiśniowiecką, należącą do Kościoła prawosławnego (1584 r.). Pod jego wpływem młoda żona przeszła na katolicyzm⁵⁴. Krzysztof „Piorun”, syn Mikołaja „Rudego”, kalwinista zawierał czterokrotnie związki małżeńskie: pierwszą jego żoną była Anna Sobkówna z Sulejowa, katoliczka, która pod wpływem męża zmieniła wyznanie na kalwińskie. Druga żona „Pioruna”, wspomniana wcześniej Katarzyna Ostrogska ochrzczona w prawosławiu, katoliczka po matce, pozostała w swoim wyznaniu; trzecia, Katarzyna z Tęczyńskich była także katoliczką i nie zmieniła swego wyznania; czwarta to Elżbieta (Halszka) Ostrogska, siostra drugiej żony „Pioruna” Katarzyny, podobnie, jak i ona ochrzczona w religii prawosławnej, wychowana w katolicyzmie (matką ich była wspomniana Zofia Tarnowska, córka Jana Tarnowskiego hetmana wielkiego koronnego), podobnie jak siostra wytrwała w przynależności do Kościoła zachodniego, mimo wielu perypetii związanych z brakiem akceptacji hierarchii kościelnej dla tego małżeństwa, ze względu na więzy krwi, łączące ją z drugą żoną Radziwiłła. Rzecz charakterystyczna, iż sprzeciw Stolicy Apostolskiej w wypadku tego związku nie wzbudzał fakt, iż katoliczka zamierzała wstąpić w związek małżeński z kalwinistą, lecz więzy krwi łączące Elżbietę z Katarzyną. Opór duchowieństwa katolickiego przeciw temu małżeństwu znalazł wyraz w braku zgody na pochowanie jej, jak sobie tego życzyła w katedrze św. Stanisława w Wilnie. Ostatecznie znalazła wieczny spoczynek w cerkwi prawosławnej, prawdopodobnie w Słucku⁵⁵. Córka Radziwiłła, Elżbieta była od 1599 roku żoną Lwa Sapiehy, wyznawała katolicyzm, a synowie „Pioruna”, Janusz i Krzysztof pozostali przy konfesji ojca. Matka Janusza, Katarzyna z Ostrogskich umarła w roku jego urodzenia, nie mogła więc mieć wpływu na jego wyznanie. Ożenił się z Zofią Olelkowiczówną, ostatnią księżną Słucką, katoliczką. Opiekunowie Zofii, Chodkiewiczowie: Hieronim, Jan Karol i Aleksander w ugodzie zawartej w roku 1600 wymusili przyrzeczenie Radziwiłła, iż przyszłej żonie pozwoli pozostać przy wierze katolickiej i nie będzie budował zborów w jej dobrach. Zofia Olelkowiczówna zmarła w czerwcu 1612 roku (została pochowana w Słuckiej cerkwi zamkowej p.w. św. Trójcy, a w lipcu następnego roku Janusz zenił się z Elżbietą Zofią Hohenzollern luteranką). Z obu małżeństw Janusza do lat dorosłych dożył jedynie syn Elżbiety Zofii, Bogusław⁵⁶. Drugi syn „Pioruna”, Krzysztof z Katarzyny Tęczyńskiej, podobnie jak jego starszy brat wychowywany był w wierze kalwińskiej. Po śmierci ojca

⁵³ T. Zielińska, *Poczet polskich rodów arystokratycznych*, Warszawa 1997, s. 312; J. Kieszkowski, *Kanclerz Krzysztof Sztylowski*, Poznań 1912, s. 56.

⁵⁴ T. Zielińska, dz. cyt., s. 318. M. Kosman twierdzi, iż była ona kalwinistką. Patrz: M. Kosman, *Protestanci a kontreformaacja. Z dziejów tolerancji w Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku*, Wrocław 1978, s. 58.

⁵⁵ H. Lulewicz, *Krzysztof Radziwiłł zwany „Piorunem”*, h. Trąby, (w:) PSB, t. 30, Wrocław 1987, s. 264–276.

⁵⁶ T. Wasilewski, *Janusz Radziwiłł, h. Trąby (1579–1620)*, najstarszy syn Krzysztofa „Pioruna”, (w:) PSB, t. 30, s. 202–208.

stał się gorliwym protektorem kalwinizmu w Wielkim Księstwie Litewskim. Nie przeszkadzało mu to w poprawnych stosunkach z katolikami i prawosławnymi. Ożenił się z Anną z Kisków, córką Stanisława, który urodzony i wychowany w kalwinizmie, przeszedł na katolicyzm⁵⁷. Jego córce nie było więc obce wyznanie protestanckie. Z sześciorga dzieci Krzysztofa wiek dorosły osiągnęło dwoje: Janusz i Katarzyna, wydana w 1640 r. za Jerzego Karola Hlebowicza, katolika⁵⁸. Zaskoczeniem dla ich kuzyna Albrechta Stanisława Radziwiłła, gorliwego wyznawcy katolicyzmu, ale i dla innych był fakt, iż ślub odbywał się w zborze, a udzielał go minister kalwiński⁵⁹. Można domniemywać, iż związek tak zawarty nie mógł być zaakceptowany przez władze Kościoła katolickiego.

Małżeństwo Janusza Radziwiłła, syna Krzysztofa hetmana polnego z Katarzyną Potocką też było małżeństwem mieszanym. Katarzyna była katoliczką. Było ono krótkotrwałe, po czterech latach od zawarcia ślubu Katarzyna zmarła. Panna była bardzo ładna, choć nieposażna i na dodatek katoliczka. Motywem zawarcia tego związku były raczej walory urody panny, w tej sytuacji jej wyznanie nie przeszkadzało Radziwiłłowi⁶⁰. Córka tej pary, Anna Maria była katoliczką, poślubił ją Bogusław Radziwiłł, brat stryjeczny jej ojca, kalwinista.

Pozostali Radziwiłłowie w XVII wieku żenili się głównie z paniami należącymi do Kościoła zachodniego. Przede wszystkim dlatego, iż poza ich rodem żaden ze znaczących rodów magnackich w Wielkim Księstwie Litewskim, z którym bez uszczerbku dla prestiżu mogli się połączyć, nie wyznawał już żadnej innej odmiany chrześcijaństwa poza katolickim.

Sanguszkowie to ród prawosławny aż do przełomu XVI i XVII wieku. Prawosławna linia na Niesuchojeżach i Łokaczu wymarła ok. roku 1593⁶¹. Hrehory (Grzegorz) z linii koszyrskiej, żonaty z Zofią Hołowczyńską kazał się pochować w obrządku wschodnim w cerkwi w Horochowie. Jego żona w trakcie trwania związku małżeńskiego zmieniła wyznanie na katolickie i ich dzieci (Adam Aleksander, Anna i Aleksandra) były wychowywane już w obrządku Kościoła zachodniego. Jedna z ich córek, Aleksandra wstąpiła ok. 1612 roku do zakonu bernardynek we Lwowie, gdzie pozostawiła po sobie pamięć jako osoby niezwykle pobożnej. Adam Aleksander Sanguszko ożenił się z katoliczką, Uchańską⁶².

⁵⁷ S. Uruski, dz. cyt., t. VI, s. 360-361.

⁵⁸ H. Wisner, *Krzysztof Radziwiłł h. Trąby*, (w:) PSB, t. 30, s. 276-283; W. Czapliński, *Jerzy Karol Hlebowicz*, (w:) PSB, t. 9, Wrocław 1960-1961, s. 543.

⁵⁹ A. S. Radziwiłł, *Pamiętnik o dziejach w Polsce*, t. II, Warszawa 1980, s. 193.

⁶⁰ T. Zielińska, dz. cyt., s. 309.

⁶¹ K. Niesiecki, dz. cyt., t. VIII, Lipsk 1841, s. 237; A. Boniecki, *Poczet rodów...*, s. 300.

⁶² I. Kaniewska, *Hrehory (Grzegorz) Sanguszko*, (w:) PSB, t. 34/4, z. 143, Wrocław 1993, s. 488-490; W. Kłaczewski, *Adam Aleksander Sanguszko*, (w:) PSB, t. 34/3, z. 142, Wrocław 1993, s. 464-467. J. M. Giżycki twierdzi, że Aleksandra Sanguszkówna była klaryską we Lwowie pod imieniem Magdaleny. Patrz: J. M. Giżycki, *Wykaz klasztorów dominikańskich prowincji ruskiej*, Kraków 1923, s. 68.

Anna poślubiła Jerzego Krasickiego, koroniarza, pochodzącego z rodu zasłużonego dla Kościoła zachodniego⁶³. Dwie linie Sanguszkowiczów (zarówno pochodząca od Andrzeja starosty łuckiego zmarłego w 1560, jak i pochodząca od Hrihorego, zmarłego w 1555 roku), w XVII stuleciu zawierają związki małżeńskie z katoliczkami i katolikami, a niektórzy spośród nich wybierają karierę duchowną w Kościele katolickim⁶⁴.

Sapiehowie należeli do Kościoła wschodniego do początków XVII stulecia. Był to ród bardzo rozrodzony, chociaż do warstwy możnowładczej w zasadzie wprowadził Sapiehów Lew, syn Iwana podstarościego orszańskiego. W drugiej połowie XVI wieku niektórzy z nich, nie zrywając z Kościołem prawosławnym, objawiali sympatie do kalwinizmu, m.in. Paweł, wojewoda podlaski. Jego syn Mikołaj, wojewoda miński z pierwszego małżeństwa z Oleną Holszańską (zmarłą przed 1557 r.), córką Jerzego, katolika (brat Jerzego Paweł był biskupem łuckim, potem wileńskim)⁶⁵ podejrzewany, podobnie jak ojciec, o sympatie do kalwinizmu, był zwolennikiem unii brzeskiej. Opiekował się zarówno cerkwiami, jak i kościołami katolickimi w swoich dobrach. W testamencie sporządzonym w 1598 roku przeznaczył sumy na uposażenie cerkwi w Kodniu i w Wisznicach, a także na kościół kodeński; ufundował kościół św. Anny. Żonaty z Hanną Wiśniowiecką, katoliczką, prawdopodobnie pod wpływem żony przeszedł do Kościoła zachodniego⁶⁶. Natomiast jego brat Bohdan, wojewoda miński był znanym opiekunem cerkwi prawosławnej, prawdopodobnie pozostał przy prawosławiu. Siostry Bogdana i Pawła poślubiły katolików⁶⁷.

Droga twórcy wielkości rodu i fundatora Lwa Sapiehy prowadziła od prawosławia przez kalwinizm do katolicyzmu. Miał dwie żony: Dorotę Firlejówną, o której wiadomo, iż razem z nim przeszła z kalwinizmu na katolicyzm, po jej śmierci ożenił się z Elżbietą Radziwiłłówną, córką Krzysztofa „Pioruna”, kalwinisty. Jego dwaj synowie: Jan Stanisław i Kazimierz Leon byli katolikami i ożenili się z pannami wyznania katolickiego.

Małżeństwa w rodzie Sapiehów w XVII wieku, w kręgu dzieci Lwa: Jana Stanisława, Kazimierza Leona i Anny; dzieci rodzonego brata Lwa, Grzegorza (zm. w 1600): Aleksandra Bogdana i Krzysztofa Stefana, a także dzieci brata stryjecznego Lwa, Mikołaja: Jana Dominika, Fryderyka, Heleny, Katarzyny i Marianny, zawierane są z przedstawicielami Kościoła zachodniego⁶⁸.

⁶³ S. Uruski, dz. cyt., t. VIII, s. 18-19.

⁶⁴ J. Wolff, *Kniaziowie*, s. 455

⁶⁵ S. Uruski, dz. cyt., t. V, s. 164

⁶⁶ *Sapiehowie. Materiały historyczno-genealogiczne i majątkowe wydane nakładem rodziny*, Petersburg 1890, t. I, s. 120.

⁶⁷ Tamże, s. 135-138.

⁶⁸ W. Dworaczek, dz. cyt., tabl. 169.

Wiśniowieccy, podobnie jak inne możliwe rody ruskie zaczęli porzucać wiarę prawosławną w początkach XVII wieku. Jerzy, kasztelan kijowski był pierwszym spośród rodu, który porzucił prawosławie dla katolicyzmu⁶⁹. Umarł w 1618 roku. Bracia Jerzego, Michał i Adam pozostawali przy prawosławiu w końcu XVI stulecia. Żenili się głównie z pannami prawosławnymi. Syn Michała, Jeremiasz urodzony w 1612 roku przeszedł na katolicyzm po powrocie ze studiów zagranicznych w 1630 roku. Ożenił się z córką Tomasza Zamoyskiego, Gryzeldą. Jego siostra Anna, poślubiła Zbigniewa Firleja, starostę lubelskiego⁷⁰, katolika (ojciec Zbigniewa, Piotr wojewoda lubelski nawrócił się z protestantyzmu na katolicyzm podczas pobytu w Rzymie pod wpływem kardynała Bellarmina)⁷¹. Do końca epoki wczesnonowożytnej przetrwała linia Wiśniowieckich, pochodząca od Konstantego wojewody ruskiego, brata stryjecznego wspomnianego Jerzego. Konstanty był konwertytą z prawosławia na katolicyzm, a jego potomstwo zawierało związki małżeńskie z przedstawicielami Kościoła zachodniego⁷².

Zbarascy

Do pierwszej połowy XVI wieku był to ród prawosławny. Przez następne stulecie, aż do śmierci ostatniego męskiego potomka Zbaraskich, Jerzego w 1631 r. ród ten charakteryzuje bogata mozaika wyznaniowa. Zbarascy żenili się nie tylko z protestantkami i katoliczkami w obrębie Wielkiego Księstwa Litewskiego, ale także chętnie pojmują za żony niewiasty z Korony. Początek w odejściu od wyznania przodków czyni Andrzej Semenowicz, żeniąc się z Anną Herburtówną. Stefan wojewoda trocki początkowo był kalwinistą, umarł jako katolik. Jego dzieci: Piotr ożeniony był z Barbarą Jordanówną, a córka Barbara wyszła za mąż za Gabriela Tęczyńskiego. Brat Stefana, Władysław ożeniony z Zofią Przyłuską spokrewnioną ze znanym działaczem protestanckim Jakubem, sprzyjał protestantyzmowi, a jego dwaj synowie Piotr i Stefan wyznawali luteranizm.

Trzeci z synów Andrzeja Semenowicza, Mikołaj najdłużej zachowywał wyznanie przodków, być może dzięki ożenkom z reprezentantkami prawosławia: pierwszą jego żoną była nieznanego imienia Koziczanka, drugą – Hanna Despotówna, wdowa po Fedorze Sanguszcze. Mimo to Mikołaj pod koniec życia stał się katolikiem. Jego syn Janusz, ze związku z Anną Czetwerthyńską, reprezentantką rodu przywiązanego do prawosławia, jako dorosły

⁶⁹ J. Wolff, *Kniaziowie...*, s. 560.

⁷⁰ K. Niesiecki, *Herbarz polski*, t. IX, s. 353.

⁷¹ W. Czapliński, *Zbigniew Firlej, starosta lubelski*, (w:) PSB, t. 7, Kraków 1948-1958, s. 17; K. Lepszy, *Piotr Firlej, wojewoda lubelski*, (w:) PSB, t. 7, s. 17.

⁷² K. Niesiecki, dz. cyt., t. IX, s. 358-363; W. Dworzaczek, dz. cyt., tabl. 176.

człowiek przechodzi na katolicyzm, a synowie Janusz Krzysztof i Jerzy ochrzczeni są już w katolicyzmie⁷³.

Część z licznych w rodzie Zbaraskich konwersji nastąpiła bez wątpienia pod wpływem małżeństw mieszanych. Nie było to jednakże jedynym impulsem do zmiany wyznania. Już fakt szerokich programowo koligacji rodowych rodu Zbaraskich wskazuje na ambicje jego reprezentantów w drodze do kariery. W możliwości zrobienia kariery politycznej na przełomie XVI i XVII stulecia sprzyjała przynależność do kościoła katolickiego. Tu także należy szukać genezy licznych konwersji na katolicyzm reprezentantów prawosławia i protestantyzmu w tym rodzie. Wanda Dobrowolska twierdzi, iż nie bez znaczenia w wypadku zmian wyznaniowych w tym rodzie był fakt, iż jego członkowie zawierali związki małżeńskie z reprezentantkami Korony, a więc następowała polonizacja kultury w obrębie rodu, co sprzyjało przejściu na katolicyzm. Uważa także, iż nie bez znaczenia dla tego zjawiska były oddziaływania jezuitów na poszczególnych członków rodu: „...konwersje na katolicyzm, czy to z protestantyzmu czy prawosławia w rodzie Zbaraskich dokonywały się głównie za sprawą jezuitów, jak Herberta i Nahajusa, sławnych łowców dusz...”⁷⁴. Z drugiej strony wiadomo, iż w rodzie tym istniało głębokie przywiązanie do prawosławia, a jego reprezentanci niejednokrotnie wspierali starania przedstawicieli Kościoła wschodniego o utrzymanie stanu posiadania w walce z unią. Wydaje się, iż szereg zjawisk, będących konsekwencją zmian wyznania, z którymi mamy do czynienia w Rzeczypospolitej na przełomie XVI i XVII stulecia, jest udziałem tego rodu. Zjawiska z pozoru sprzeczne, np. konwersja na katolicyzm, przy jednoczesnym wsparciu dla swobody funkcjonowania Kościoła prawosławnego, nie wykluczają się nawzajem. Wszelkie generalizacje, towarzyszące określaniu zmian wyznaniowych, dokonujących się w obrębie tego rodu w końcu XVI i na początku XVII wieku, są dalekie od rzeczywistości. Jedynym uogólnieniem, które wydaje się do przyjęcia, może być stwierdzenie, iż tak, jak w całym państwie polsko-litewskim mamy do czynienia w tym okresie ze stałą tendencją do konwersji na katolicyzm, przy czym powszechnie akcentuje się konieczność zachowania wolności wyznaniowej.

Małżeństwa mieszane zawierane są w obrębie warstwy możnowładztwa litewsko-ruskiego na całej przestrzeni XVI i XVII stuleci. Nasilenie ich występowania stało się widoczne zwłaszcza w drugiej połowie XVI i w początkach stulecia następnego. Powodowane jest to głównie dużą dynamiką zmian wyznaniowych w społeczeństwie szlacheckim Korony i Litwy. Nie tylko całe rody zmieniały w tym czasie wyznanie, lecz także zdarzało się nierzadko, że w obrębie rodu, a nawet rodziny, jej członkowie należeli do różnych kościo-

⁷³ W. Dobrowolska, *Młodość Jerzego...*, s. 35-48.

⁷⁴ Tamże, s. 45.

łów, bądź w trakcie trwania związku małżeńskiego zmieniali wyznanie. Przykładem szybkich zmian wyznania w obrębie jednej rodziny może być choćby rodzina Aleksandra Prońskiego, kasztelana trockiego, który w 1591 roku, będąc w Rzymie przeszedł z prawosławia na katolicyzm, zmarł w 1597, a w międzyczasie był także kalwinistą. Jego żona, Fedora Sanguszkówna należała do Kościoła wschodniego.

Wydaje się, iż problem wyznania, w jakim pozostawała kandydatka na żonę, czy pretendent do ręki panny w warstwie możnowładczej w większości wypadków nie były przeciwskazaniem do wyboru, jeśli pozostałe warunki wymagane lub oczekiwane zostały spełnione. Konstatacja ta dotyczy większości pośród badanych rodów poza dwoma: Czetwertyńskimi i Ogińskimi, z których pierwszy nie osiągnął wysokiej pozycji w elitach magnackich, a drugi wchodził w krąg warstwy magnackiej dopiero po przejściu jednego z jego przedstawicieli z prawosławia na katolicyzm. Związki małżeńskie zawierane w tych dwóch rodach przed konwersją na katolicyzm pozostają głównie w obrębie kręgów prawosławnych, a kandydaci na małżonków nie pochodzą z rodów znaczących w warstwie magnackiej.

Na magnackim „ryнку małżeńskim” wyznanie nie decydowało o wyborze kandydata na małżonka lub małżonkę. Decydowały o tym inne czynniki. Do podstawowych należy zaliczyć pozycję ojca rodziny, z którą zamierzano się spowinowacić. Wejście w krąg osób wpływowych dawało szansę dobrego startu życiowego: uzyskania urzędu, stanowiska, nadania. Drugim z czynników, motywujących wybór był posąg w wypadku panny, bądź dobra kondycja finansowa ojca kandydata na małżonka. Pozycja ekonomiczna małżonków uzależniona była od dóbr wnoszonych przez obie strony. W wypadku mężczyzn dodatkowo trudność polegała na tym, iż nie wszyscy ojcowie wraz z małżeństwami ich synów uposażali ich nieruchomościami. Czasami wymagało to interwencji królewskiej. Wydaje się, iż motyw ekonomiczny i polityczny w zawarciu małżeństwa mieszanego powodował prawdopodobnie Olbrachtem Gasztołdem, wojewodą wileńskim i kanclerzem litewskim, katolikiem, który w 1506 roku ożenił się z Zofią, księżną Wierejską, córką zbiegłego z Moskwy kniazia Wasila. Wniosła mu ona w wianie duże posiadłości nad Dnieprem⁷⁵.

Kolejnym czynnikiem determinującym poszukiwania korzystnego związku był prestiż rodu, z którym chciano się skoligacić. Istniało kilka rodów w Rzeczypospolitej, które przynosiły poprzez koligacje trwałe korzyści w budowie prestiżu. Były to rody mające głęboko sięgające korzenie swego elitarnego pochodzenia, utrzymujące wysoki prestiż rodu przez wiele pokoleń. W Wielkim Księstwie Litewskim byli to Gasztołdowie w XV i początkach XVI wieku, przez cały okres XVI i XVII wieku: Radziwiłłowie i Wiśniowieccy;

⁷⁵ W. Pociecha, *Olbracht Gasztołd, h. Awdaniec (+1539)*, (w:) PSB, t. 7, Kraków 1948-1958, s. 300.

Ostrogscy, Zbarascy, Olelkowicze Słuccy, Zasławscy do początków XVII wieku. W XVII stuleciu do tego kręgu, poza utrzymującymi stale wysoką pozycję Radziwiłłami i Chodkiewiczami, wchodzi Sapiehowie, Pacowie. Zwraca uwagę fakt, iż rody te, to zarówno rody pańskie, jak i kniaziowskie w wypadku Wielkiego Księstwa Litewskiego. Członkowie tych rodów posiadali trwały prestiż, niezależnie od tego, ilu spośród nich posiadało ważne urzędy czy stanowiska państwowe. Skoligacenie z Radziwiłłem, niezależnie od tego czy pełnił on jakiś urząd, czy nie, było korzystne z punktu widzenia pozycji rodu.

Nie bez znaczenia, zwłaszcza w przypadku panien, była w wyborze uroda kandydatki na żonę. Lektura źródeł z epoki, zwłaszcza pamiętników⁷⁶ wskazuje, iż czynnik ten odgrywał znaczenie w wyborze, choć trudno go zaliczyć do pierwszoplanowych.

W Wielkim Księstwie Litewskim istniało duże zróżnicowanie pozycji rodów określanych jako magnackie. Wynikało to wielu czynników, m.in. trwałości wysokiej pozycji niektórych rodów, zachowujących ją od czasów średniowiecza. Część rodów uznawanych wtedy za magnackie budowało dopiero swą pozycję. Dla rodów tych ożenek miał zasadnicze znaczenie w procesie utrwalania pozycji rodu. Wyznanie kandydatki na małżonkę nie odgrywało w takim przypadku zasadniczej roli.

Jak widzimy więc, motywem głównym w wyborze kandydata na małżonka była szansa na wzmocnienie, bądź budowę pozycji rodu. Pozostałe warunki, w tym wyznanie kandydatów odgrywały rolę drugoplanową.

Skutki małżeństw mieszanych dla rodziny i rodu

Fakt, iż w obrębie warstwy magnackiej istniała w końcu XVI i w pierwszych dziesięcioleciach XVII wieku swoboda zawierania związków małżeńskich niezależnie od wyznania potencjalnych małżonków, sprzyjało rozszerzeniu się kręgu rodów spowinowaconych w obrębie państwa polsko-litewskiego. Niosło to za sobą daleko idące konsekwencje polityczne i gospodarcze. Problem zmian miejsca zamieszkania przedstawicieli rodów możnowładczych zarówno w obrębie Wielkiego Księstwa Litewskiego, jak w sytuacji posiadania dóbr przez przedstawicieli Litwy w Koronie, a Koroniarzy na Litwie, w okresie po unii musiało kształtować specyficzną mozaikę geograficznych wpływów możliwych w obrębie całego państwa polsko-litewskiego. Jest to problem badawczy czekający na szczegółowe badanie w przyszłości.

Niewątpliwie małżeństwa mieszane mogły przyczynić się i niekiedy przyczyniały się do zmian wyznaniowych małżonków. Z taką sytuacją mamy do czynienia podobno w małżeństwie Mikołaja Czarnego Radziwiłła, kalwinisty z Elżbietą Szydłowiecką, katoliczką, która zdaniem Cypriana Bazylika, pod

⁷⁶ A. S. Radziwiłł, dz. cyt., t. I-III, wszędzie.

wpływem perswazji męża przyjęła protestantyzm. Polemiści katoliccy twierdzili jednak, iż była to konwersja pozorna, bo wychowała dzieci w szacunku do katolicyzmu, stąd ich powroty do Kościoła zachodnio-chrześcijańskiego po śmierci ojca⁷⁷. Syn Mikołaja Czarnego, gorliwy katolik, Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka ożeniony z kalwinistką Elżbietą Eufemią Wiśniowiecką skłonił ją do konwersji na katolicyzm w 1587 roku⁷⁸. Małżeństwo Konstantego Ostrońskiego z Zofią Tarnowską zaowocowało urodzeniem się trzech braci Ostrońskich: Janusza, Konstantego i Aleksandra. Wszyscy trzej żenili się z katoliczkami. Janusz trzykrotnie na żony wybierał sobie panny wyznania katolickiego. Janusz i Konstanty przyjęli wiarę Kościoła zachodniego, Aleksander pozostał wierny Kościołowi wschodniemu. Jego trzy córki: Zofia, Katarzyna i Anna Alojza wyszły za mąż za katolików. Wszystkie trzy, a zwłaszcza Anna Alojza były gorliwymi katoliczkami. Ta ostatnia zapisała się w historii szczególną żarliwością religijną wyrażającą się m.in. umartwieniami. Związki mieszane katolicko-prawosławne nie musiały owocować zaraz w następnym pokoleniu zmianami wyznaniowymi dzieci, idącymi w kierunku coraz bardziej popularnego w warstwie magnackiej katolicyzmu. Bardzo często, tak jak to było wypadku rodów Ostrońskich czy Olelkowiczów Słuckich, pierwsze pokolenie dzieci małżeństw mieszanych wyznaniowo wybierały wyznanie ojca lub matki, nie zawsze córka wybierała wyznanie matki, a syn, ojca. A więc rodzeństwa były zróżnicowane wyznaniowo. Nie stawało się to jednak powodem konfliktów. Konflikty dotyczyły raczej problemów finansowych, niż wyznaniowych. Różnice w wierze nie wpływały na wzajemne relacje rodzeństwa. Nie rozluźniały więzi rodzinnych. Trzecie pokolenie, a więc wnuki związków katolicko-prawosławnych zawieranych w II połowie XVI wieku w większości przypadków były jednolicie katolickie.

Małżeństwo mieszane wyznaniowo nie było i nie musiało być jedyną przyczyną zmiany wyznania rodu. Zmiany w przynależności wyznaniowej rodów magnackich, w pierwszej połowie XVII wieku idące w kierunku przechodzenia z Kościoła wschodniego do zachodniego przyczyniały się niewątpliwie do polonizacji dawnych rodów ruskich. Konwersje na katolicyzm nie były jednak główną przyczyną tego stanu rzeczy.

Wpływ na stan wyznania dominującego w państwie

Obserwacje, dotyczące małżeństw mieszanych w Rzeczypospolitej, wskazują na ich nasilenie w drugiej połowie XVI i na początku XVII wieku. Potomstwo tych małżeństw w przeważającej mierze opowiadało się w początkach XVII stulecia za katolicyzmem (m.in. Ostrogscy, Sapiehowie, Chodkiewicz-

⁷⁷ M. Kosman, *Protestanci a kontreformacja...*, s. 53.

⁷⁸ Tamże, s. 58. Kacper Niesiecki twierdzi, że Elżbieta Eufemia była prawosławna. Patrz: K. Niesiecki, dz. cyt., t. IX, s. 357.

wie, Koreccy, Zbarascy). Małżeństwa zróżnicowane wyznaniowo mogły więc mieć wpływ na stan wyznania, za którym opowiadało się potomstwo takiego związku.

Zdarzało się, iż małżeństwo protestancko-prawosławne przyjmowało wspólnie wyznanie zachodnio-chrześcijańskie. Z takim przypadkiem mamy do czynienia w związku Stefana Potockiego, wojewody bractawskiego, kalwinisty żonatego z Marią Mohylanką, gospodarówną wołoską, pozostającą w Kościele wschodnim: „...razem z żoną stał się gorliwym wyznawcą katolicyzmu i benefaktorem dominikańskim”⁷⁹.

Wydaje się więc, iż małżeństwa mieszane można uznać za jeden, choć nie jedyny czynnik przyspieszający rekatolizację warstwy magnackiej w Wielkim Księstwie Litewskim w XVII stuleciu.

Wpływ na intensywność i bogactwo fundacji sakralnych

Pokolenie dzieci małżeństw mieszanych w XVII w. po przejściu na katolicyzm cechuje gorliwość religijna, wyrażająca się m.in. fundacjami pobożnymi, czasami ascezą czy umartwieniami. Janusz Ostrogski, syn Konstantego ufundował w Konstantynowie kościół i klasztor oo. dominikanów, uposażając go w dwie wsie: Irszyki i Pryorówkę; w Międzyrzeczu pod Ostrogiem ufundował klasztor i kościół oo. franciszkanów, a ojcom mansjonarzom przy kościele tarnowskim wyznaczył uposażenie w wysokości 500 złotych rocznie. Jego brat Konstanty, krajczy litewski przekazał podobno bratu Januszowi testamentem skrzynkę, w której była dyscyplina. Anna Alojza, córka Aleksandra ufundowała m.in. kolegium jezuickie w Ostrogu (1624) i w Jarosławiu (1653), a na każde swe urodziny pozostawiała kościołowi tyle czerwonych złotych ile lat sobie liczyła. Wzmacniało to niewątpliwie pozycję Kościoła katolickiego, chociaż nie należy zapominać, iż w początkach XVII stulecia gorliwość religijna, wyrażająca się bardzo różnymi formami, jest zjawiskiem powszechnym. Czasami wynika więc z przemian kulturowych (barok), a w wymiarze codzienności staje się swoistą modą, snobizmem, na który reprezentanci magnaterii mogli sobie pozwolić w większym stopniu niż jakakolwiek inna warstwa społeczna. Można by więc powiedzieć, iż dzieci małżeństw mieszanych na przełomie stuleci i w początkach XVII wieku intensywniej niż inni angażowali się na rzecz katolicyzmu. Nie jest to jednak jedyny powód powszechnego zaangażowania w sprawy rekatolizacji.

⁷⁹ J. M. Giżycki, dz. cyt., s. 368.

Wpływ na zróżnicowanie kultury i ujawnienie się postaw tolerancyjnych

Małżeństwa zróżnicowane wyznaniowo przyczyniają się do zróżnicowania kultury i utrwalania postaw tolerancyjnych.

Prawosławny książę Jurij Semenowicz Olelkowicz Słucki, żyjący w I połowie XVI stulecia, żonaty z Heleną Radziwiłłówną, katoliczką ufundował w roku 1526 kościół katolicki w swych dobrach w Wieszczycach. Dzieci w takich związkach w myśl umowy małżonków miały zostać podzielone w wierze: córki przyjmowały wiarę matek, synowie ojców⁸⁰. W praktyce różnie to wyglądało. W przypadku wspomnianego małżeństwa, syn, książę Jury Jurjewicz pozostał przy obrządku wschodnim, ożenił się jednak z katoliczką, Katarzyną, córką Stanisława Tęczyńskiego, wojewody krakowskiego. Matka Katarzyny pochodziła z rodziny prawosławnej, wobec czego żona księcia Jurija darzyła niekłamaną sympatią obyczaje związane z tą religią. Possewinus, a potem P. Skarga pracujący usilnie nad skłonieniem jej po śmierci męża do oddania synów na kształcenie do Włoch, mieli nie lada kłopot. Pozostając przy katolicyzmie, lojalna jednak wobec woli zmarłego męża, długo nie chciała wyrazić zgody na ułatwienie konwersji synów na katolicyzm⁸¹. W trzech kolejnych pokoleniach Olelkowiczów-Słuckich żyjących na przestrzeni XVI stulecia, zawierających małżeństwa mieszane, dają się zaobserwować postawy, wskazujące na szacunek wobec odmienności wyznaniowej małżonków. Wyrażał się on m.in. rozłaczaniem opieki nad obiektami sakralnymi kościoła, w którym pozostawał współmałżonek. Formalnie wdowa po wyznawcy prawosławia stawała się kolatorką obiektów sakralnych pozostawionych we włościach męża, jej gorliwość w wypełnianiu obowiązków kolatorskich mogła być jednak różna. W przypadku tego rodzaju widoczna jest troskliwa opieka przedstawicieli Olelkowiczów-Słuckich nad cerkiewiami i klasztorami prawosławnymi, niezależnie od tego, czy należeli do Kościoła wschodniego czy zachodniego: „...w marcu 1579 r. wdowa [po Juriju Jurjewiczu Słuckim]...Katarzyna z Tęczyna ... z synami kniaziami Jurijem, Semenem i Aleksandrem potwierdzają fundusze kniazów Jurija i Semena Jurjewiczów Słuckich z r. 1555 na monaster piecherski w Kijowie.... Książ Jan Szymon Jurjewicz.... w 1582 r. powiększa fundusz cerkwi św. Barbary w Słucku... w 1589 r. Jan Szymon Olelkowicz książę Słucki potwierdza monasterowi św. Trójcy w Słucku zamianę ziem...”⁸².

Przykładem szacunku dla przekonań wyznaniowych żony była postawa Andrzeja Leszczyńskiego protestanta. Jego żona, Anna z Koreckich, córka Samuela, katoliczka pragnąca ufundować w Czartorysku kościół i klasztor dominikanów, nie zdążyła dokonać tego podczas swojego życia. Leszczyński

⁸⁰ K. Chodynicki, dz. cyt., s. 227-228.

⁸¹ Tamże, s. 229.

⁸² J. Wolff, *Kniazowie...*, s. 333-334.

zgodnie z jej życzeniami zrealizował fundację⁸³. Jan Potocki, generał ziem podolskich, wojewoda braclawski, kalwinista żonaty z Elżbietą Kamieniecką, katoliczką godzi się na coroczne uposażenie dominikanów latyczowskich z dochodów zamkowych⁸⁴.

W okresie wzrastającej dominacji katolicyzmu na terenie Rzeczypospolitej małżeństwa mieszane protestancko-prawosławne wspierają swoje wyznania w obliczu zagrożeń. Przykładem jest w tym wypadku małżeństwo Jana Abramowicza, wojewody smoleńskiego, kalwinisty i Anny Doroty Wołłowiczówny, prawosławnej. Wojewoda smoleński m.in. występował w obronie prawosławnych mieszczan wileńskich⁸⁵.

Nie wszyscy małżonkowie pozostający w związkach zróżnicowanych wyznaniowo byli pewni szacunku małżonków wobec ich wyznania i świątyń, pozostających we wspólnych dobrach. Grzegorz Sanguszko, prawosławny ożeniony z Zofią Hołowczyńską zabezpieczył świątynie swego wyznania przed ewentualnym przekształcaniem je w świątynie katolickie: „... a iż roznoje wery małżonka moja jest zo mnoju, tedy cerkwey wo wsiech majentnosstiach moich nikhde psowati i pustosziti i na swoju wery onych ne majet i mocy meti [ne] budet...”⁸⁶. Jest to jednak w drugiej połowie XVI i w początkach XVII wieku wypadek odosobniony.

Zróżnicowanie krajobrazu kulturowego państwa polsko-litewskiego poprzez istnienie w dobrach należących do jednego rodu świątyń różnych odłamów chrześcijaństwa pogłębiało zróżnicowanie obrzędowości związanych z każdym z tych wyznań. W jednym rodzie, a w wypadku małżeństw mieszanych w jednej rodzinie mamy do czynienia z odmiennymi obrzędami. Konwersje na katolicyzm nie powodują w pierwszym pokoleniu odrzucenia dawnej obrzędowości. Przywiązanie do tradycji przodków każe Mikołajowi Sapieże, wojewodzie witebskiemu, konwertycie z prawosławia na katolicyzm, żonatemu z katoliczką, Hanną Wiśniowiecką wskazać w testamencie, „...aby pogrzeb [jego] odbył się także i według greckiego obrządku”⁸⁷. W sytuacji zróżnicowania wyznaniowego małżonków, z chwilą śmierci jednego z nich, żyjący urządzali pogrzeby według obrządku wyznania zmarłego. Było to wyrazem szacunku dla odmienności wyznaniowej, a więc objawem tolerancji. Był to również dowód zróżnicowania, a więc i bogactwa kulturowego epoki. M. Kosman wspomina o pogrzebach urządzanych przez Radziwiłłów kalwinistów małżonkom pozostającym w wierze katolickiej i prawosławnej⁸⁸.

⁸³ J. M. Giżycki, dz. cyt., s. 38.

⁸⁴ Tamże, s. 117.

⁸⁵ K. Tyszkowski, *Jan Abramaowicz (Abrahamowicz)*, (w:) PSB, t. 1, Kraków 1935, s. 13.

⁸⁶ J. M. Giżycki, dz. cyt., s. 68.

⁸⁷ *Sapiehowie. Materiały...*, t. I, s. 110.

⁸⁸ M. Kosman, *Protestanci a kontrreformacja...*, s. 58. Autor wspomina o Mikołaju Krzysztofie Piorunie, który zorganizował uroczysty pogrzeb katolicki swojej żonie Katarzynie Tęczyńskiej (zm. w 1592 r.) i Januszu Radziwille, chowającym swoją żonę Katarzynę Potocką (zm. w r. 1642).

Zdarzały się sytuacje, w których matka, będąca innej wiary niż jej małżonek, wpływała na wybór wyznania dokonywany przez jej dzieci. Taki wpływ przypuszczalnie, zdaniem Tomasza Kempy, miała Zofia z Tarnowskich Ostrogska na swoje dzieci. Czworo najstarszych należało do Kościoła zachodniego, najmłodszy, Aleksander, którego przyjście na świat było powodem jej przedwczesnej śmierci, pozostając prawdopodobnie pod wpływem prawosławnego ojca, był wyznawcą chrześcijaństwa wschodniego⁸⁹.

W drugiej połowie XVI stulecia zdarzają się przypadki małżeństw mieszanych, prawosławno-protestanckich, które decydują się na wspólną konwersję do Kościoła zachodniego. Przykładem takiego związku jest małżeństwo Mikołaja Paca, syna Dominika, protestanta i Zofii Sapieżanki, prawosławnej. Zofia, stając się katoliczką, nie przestała opiekować się obiektami sakralnymi wyznania, które porzuciła: w 1603 roku ufundowała cerkiew w Paszuchach, a w 1609 roku powiększyła fundusze cerkwi, pozostających w jej dobrach, m.in. w Zbirohotach⁹⁰.

Interesujący, choć słabo zbadany jest wpływ małżeństw mieszanych wyznaniowo na przechodzenie prawosławnych na unię. Sympatie i poparcie dla unii brzeskiej nie musiały wynikać z faktu połączenia węzłem małżeńskim reprezentanta prawosławia i katolicyzmu. Poszukiwanie swojego miejsca w zróżnicowanym środowisku wyznaniowym przełomu XVI i XVII wieku owocowało czasami sytuacją, w której początkowe sympatie do kalwinizmu przedstawicieli prawosławia, kończyły się akceptacją dla wyznania unickiego. Mikołaj Sapieha, wojewoda witebski, syn Pawła i Oleny Holszańskich z małżeństwa mieszanego, w młodości sympatyk kalwinizmu był zwolennikiem unii brzeskiej, pochować kazał się według obrządku tego wyznania.

Związki małżeńskie zróżnicowane wyznaniowo miały inspirujący wpływ na **zróżnicowanie fundacji sakralnych w XVII stuleciu**.

Zmiany w przynależności wyznaniowej świątyń

Świątynie w dobrach posażnych kobiet, zawierających małżeństwo mieszane, zmieniały czasami swą przynależność kościelną. Przykładem kilkakrotnej zmiany jest świątynia w Holszanach (Olszanach), należąca początkowo do katolickiej linii rodu Holszańskich. Najpierw był to kościół katolicki. W momencie przyjęcia przez przedstawicieli tego rodu kalwinizmu w XVI stuleciu przekształcono go w zbór. Księżniczka Holszańska, wychodząc za mąż za Bohdana Sapiehę, wojewodę mińskiego, wniosła Holszany w dom

⁸⁹ T. Kempa, *Konstanty Wasyl Ostrogi (ok. 1524/1525–1608), wojewoda kijowski i marszałek ziemi wołyńskiej*, Toruń 1997, s. 92.

⁹⁰ J. Wolff, *Pacowie...*, s. 54.

Sapiehów. Ich syn, Paweł przekształcił świątynię w kościół katolicki, modernizując go, restaurując i ozdabiając⁹¹.

Zdarzało się, iż w związku ze zmianą wyznania właściciela lub jego śmiercią i objęciem rządów przez odmiennego wyznaniowo małżonka, świątynia była raz kościołem, innym razem zborem. W Zasławiu świątynia katolicka istniała od 1420 roku. Jan Hlebowicz, kalwinista przekształcił ją w zbor. Jego syn, Mikołaj wychowany w kalwinizmie, ale ożeniony z Marcybellą Korecką, katoliczką, około 1611 roku przeszedł do Kościoła zachodniego. Świątynia w Zasławiu została na powrót oddana katolikom, a Hlebowicz odrestaurował ją i uposażył na nowo⁹². Jeszcze bardziej burzliwe były losy zboru kiejdańskiego. Uznawany jest on za najwcześniejszy obiekt sakralny protestancki w Wielkim Księstwie Litewskim. Do 1549 roku był to kościół katolicki, po tej dacie został przekształcony przez Annę Radziwiłłównę, późniejszą Kiszczynę w zbor luterński, później przeszedł w ręce kalwinów, by po 1574 stać się zбором ariańskim. W 1594 roku Elżbieta z Ostrońskich 1° voto Kiszczyna, 2° voto Radziwiłłowa przywróciła świątynię na powrót Kościołowi katolickiemu⁹³.

Zmiany przynależności wyznaniowej świątyń, wynikające z wnoszenia dóbr, w których pozostawały w posiadanie rodów odmiennych wyznaniowo, nie zawsze powodowały skutki negatywne dla samych budynków. Przy zmianie przynależności do jednego z odłamów chrześcijaństwa były najczęściej modernizowane, restaurowane i uposażane na nowo. Czasami znajdowało to wyraz zarówno w układzie architektonicznym, jak i w wewnętrznym wystroju obiektu.

Pożegnanie z wiarą ojców nie musiało być zerwaniem z obrzędowością czy odrzuceniem potrzeb świątyń pozostawianego Kościoła. Zofia Pacowa, żona Mikołaja Dominikowicza po przejściu na katolicyzm z prawosławia (jej mąż porzucił kalwinizm dla wyznania rzymskiego) nadal prowadziła akcje fundacyjne na rzecz świątyń Kościoła wschodniego. Między innymi, już po konwersji, w 1603 roku ufundowała cerkiew w Paszuckach, a w 1609 powiększyła fundusze uposażające cerkwie w jej majątkach⁹⁴.

Podsumowanie

W wyborze partnera lub partnerki życiowej w warstwie magnackiej w Wielkim Księstwie Litewskim problemy wyznaniowe nie były przeszkodą nie do przezwyciężenia. Walory korzystnej koligacji, uroda kandydatki na

⁹¹ J. Łukaszewicz, *Dzieje kościołów wyznania helweckiego*, t. II, Poznań 1843, s. 17.

⁹² J. M. Giżycki, dz. cyt., s. 284-285.

⁹³ J. Serebryńska, *Dzieje zatargów i ugody o kościół kiejdański w XVI-XVII w.*, OIRWP XXI, s. 88.

⁹⁴ J. Wolff, *Pacowie*, s. 54.

żonę, bądź szanse na awans finansowy miały znaczenie większe w wyborze obiektu zabiegów matrymonialnych niż odmienne od własnego wyznanie.

Małżeństwa mieszane wyznaniowo zawierane były przez całe XVI i XVII stulecie. Częstotliwość tego typu związków nie jest jednak równomierna w całym badanym okresie. Zdarzają się pojedyncze przykłady małżeństw mieszanych wyznaniowo w I połowie XVI stulecia, znaczne nasilenie tego zjawiska obserwujemy w II połowie XVI i w początkach XVII stulecia. W drugiej połowie XVII wieku zawieranie małżeństw przez reprezentantów różnych wyznań maleje. Podobnie jak w początkach XVI wieku należą one do rzadkości. Wpływ reformacji na zmianę wyznania rodów magnackich katolickich i prawosławnych w drugiej połowie XVI wieku powoduje, iż zdarza się, iż małżonkowie zmieniają podczas trwania związku swą przynależność wyznaniową. Ogólnie mamy do czynienia w II połowie XVI wieku z brakiem stabilności w przynależności do Kościołów w rodzinach magnackich. Do lat trzydziestych XVII stulecia nadal małżeństwa mieszane nie są rzadkością. W II połowie tegoż stulecia spotykane są w obrębie warstwy magnackiej sporadycznie. Obserwacje te znajdują potwierdzenie w ruchu fundacyjnym. W okresie największej różnorodności wyznaniowej w obrębie warstwy magnackiej, a więc w drugiej połowie XVI i w początkach XVII stulecia mamy do czynienia z nasileniem ruchu fundacyjnego, a osoby, inspirujące i finansujące budowę świątyń, nie ograniczają się do fundacji obiektów sakralnych tylko swojego wyznania.

Próba określenia wyznania potomstwa przy okazji uzyskania zgody papieskiej na pozostawanie w związku różnym wyznaniowo: synowie – wyznanie ojca; córki – wyznanie matki nie miała praktycznego odniesienia, dowodem na to jest fakt, iż zasadę tę formalnie określiła dopiero konstytucja z 1768 roku⁹⁵. W praktyce synowie czasami opowiadają się za wyznaniem matek, a córki ojców. Obserwowane w środowisku możnowładztwa zjawisko przechodzenia w krąg wyznawców Kościoła zachodniego reprezentantów wyznania prawosławnego i całych rodów, czasami (choć nie jest to zjawisko masowe) poprzez czasową przynależność do protestantyzmu, powoduje, iż w drugiej połowie XVII stulecia jedynie nieliczne rody magnackie należą do obrządku wschodniego (reprezentanci Ogińskich do początku lat 70.; Czetweryńscy do początków XVII wieku).

Po unii brzeskiej część reprezentantów Kościoła wschodniego z kręgów możnowładczych odchodzi od prawosławia do Kościoła unickiego, nie po-

⁹⁵ VL, VII, *Konstytucje sejmu ekstraordynaryjnego warszawskiego*; s. 263: „§ X. Małżeństwa między osobami różnej religii, to jest katolickiej rzymskiej, greckiej nieunickiej, i ewangelickiej obojej konfesji, nie mają być przez nikogo bronione i przeszkadzane. Potomstwo *ex mixto matrimonio* spłodzone, synowie w ojcowskiej, a córki w macierzyńskiej wierze edukowane być powinny...”.

rzucając niejednokrotnie opieki nad świątyniami Kościoła prawosławnego. Ich potomkowie w drugim i trzecim pokoleniu nie są już gorliwymi protektorami Kościoła wschodniego. W drugiej połowie XVII wieku zdarzają się związki małżeńskie protestancko-katolickie. Nie znalazłam jednak przykładu w obrębie tej warstwy, by małżonek wyznający katolicyzm, porzucił swoje wyznanie pod wpływem partnera.

Istnieje wpływ katolickich matek na potomstwo w małżeństwach protestancko-katolickich i prawosławno-katolickich, jest on jednak zróżnicowany w poszczególnych rodzinach. Wpływ na dzieci mieli oboje rodzice, w dużym stopniu zależało to od ich autorytetu. Odchodzenie magnaterii litewsko-ruskiej od prawosławia obserwowane w II połowie XVI i w początkach XVII stulecia nie jest więc spowodowane jedynie małżeństwami mieszanymi wyznaniowo. Wydaje się, iż zjawisko to miało także inne uwarunkowania. Między innymi konwersje następowały po zetknięciu się z cywilizacją zachodnio-chrześcijańską podczas coraz liczniejszych podróży zagranicznych młodzieży litewsko-ruskiej, a także (od czasów panowania Zygmunta Wazy) spowodowane były brakiem sprzyjającego klimatu dla awansów politycznych przedstawicieli wyznania prawosławnego i protestanckiego⁹⁶. Nie bez znaczenia wydają się także rekatolizacyjne działania zakonów, szczególnie zakonu jezuitów w I połowie XVII stulecia.

Wydaje się, iż bogactwo baroku w Rzeczypospolitej, zróżnicowanie jego treści i formy poprzez łączenie wątków wschodnich z zachodnimi może mieć źródło m.in. w zróżnicowaniu kulturowym rodów, w obrębie których znajdowały się małżeństwa mieszane wyznaniowo.

⁹⁶ M.in. ciekawe badania L. Jaromińskiego: *Bez użycia siły. Działalność polityczna protestantów u schyłku XVI wieku*, Warszawa 1992; wskazujące na zmniejszającą się liczbę senatorów protestanckich w końcu XVI wieku. Patrz także: H. Merczyng, *Zbory i senatorowie protestanci w dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1904.